

Doktori (PhD) értekezés tézisei

**Kovács Albert liberális teológus és politikus
élete és munkássága**

Bodnar Ludovic

Témavezető: Dr. Kovács Ábrahám

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2021

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A magyar református egyház 19. századi életével kapcsolatosan viszonylag sok kidolgozatlan témával találjuk szembe magunkat. Ezek a hiányosságok bizonyos mértékig a történelmi folyamattal magyarázhatóak. A Nagy Háborút megelőző időkben még túl közeliak voltak az események ahhoz, hogy objektíven lehetett volna kutatásokat végezni, a háború utáni gyászos történések pedig inkább más irányba fordították a kutatók érdeklődését. A békeszerződés következményei mellett másik tényező volt a liberalizmus mint eszmerendszer térvesztése. A második világhéást követően a szocialista-kommunista ideológia erőszakos térhódítása vetette vissza az egyháztörténelmi kutatásokat és publikációkat (Bucsay Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn* című könyve 1959-ben Stuttgartban jelent meg, magyar nyelven pedig csak 1985-ben). Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a 19. századi egyházi történelírásban fellelhető hiányosságokat máig nem sikerült pótolni.

Ebből kifolyólag az utóbbi évek különféle tudománytörténelmi kutatásai egyre inkább igyekeznek erre a területre koncentrálni. A század második felében munkálkodó magyar protestáns teológusok élete azonban még mindig nem tartozik a legkutatottabb témák közé. A liberális irányzathoz tartozók közül a magyarországi liberális teológia nagy öregjének, Ballagi Mórnak az életével és munkásságával kapcsolatosan többek között Szóts Farkas, Csekey Sándor és Kovács Ábrahám végzett kutatásokat, a nagyenyedi teológiai tanár Kovács Ödön életrajzát Antal József írta meg, Szeremlei Sámuel diószegi és hódmezővásárhelyi lelkészlől Böszörményi Ede tollából maradt fenn két mű, Székács József evangélikus püspök életével kapcsolatosan is több munka látott napvilágot. A debreceni újortodoxia vezéregyéniségének, Balogh Ferencnek az élettörténelmét Ötvös László dolgozta fel, a közvetítőként induló, majd az újortodoxiához csatlakozó id. Révész Imre életrajzát pedig unokája, ifj. Révész Imre készítette el. A kor további kiemelkedő teológiai személyiségeivel csak alig, vagy egyáltalán nem foglalkozott a tudományos világ. Ezért választottam doktori kutatási témának Kovács Albert református teológiai tanár és országgyűlési képviselő életének és munkásságának a feldolgozását, akit halála után néhány évvel szinte már el is feledtek.

Kovács Albert életével és munkásságával kapcsolatosan nagyon kevés kutatást végeztek. Terjedelmileg a legkiemelkedőbb Szenté Péter monográfiája, aki 1950-ben kísérletet tett Kovács emlékének a megőrzésére és munkásságának újraértékelésére, amikor

egyház-történeti tárgyú, második lelkész-képzés vizsgadolgozatában életét és munkásságát kísérelte meg összefoglalni és bemutatni. Elvitathatatlan értékei mellett ez a mű azonban nagy hiányosságokat mutat fel Kovács életrajzának és politikai pályafutásának terén. 1955-ben a Teológiai Akadémia centenáriuma, majd 2005-ben az intézet fennállásának 150. évfordulójára elkészült tanulmánykötetek a Protestáns Egylet illetve a gyakorlati teológiai tanszék kapcsán említik meg Kovácsot, valamint a tanári kar bemutatásánál is szentelnek neki néhány oldalt. Bucsay Mihály és Bodonhelyi József tanulmányai azonban a tematikai valamint a terjedelmi keretek miatt Kovács életének és munkásságának csak egy rövid szakaszát világítják meg részletesen (a Protestáns Egyletben végzett tevékenységével összefüggésben). A politikatörténeti irodalomban még ritkábban bukkan fel a neve, Gratz Gusztáv például mindössze két alkalommal említi meg, mégpedig Apponyi Alberttel összefüggésben. A közelmúltban Schlett István tollából megjelent monumentális esztétikai mű is Apponyira koncentrál. Ezen kívül néhány lexikonban jelenik meg a neve. Disszertációmban tehát az eddigi csekély kutatást kíséreltem meg továbbvinni, mélyfúrással kipótolni, és ily módon a 19. század egyház- és teológiatörténetében meglévő üres részt kitölteni.

Témaválasztásomat részben a fehér foltokban gazdag kutatási terület indokolja, másfelől viszont nagy mértékben meghatározó szerepe volt annak a ténynek is, hogy Kovács Albert életének és munkásságának egyaránt vannak egyházi és politikai vonatkozásai is. Lelkipásztori mivoltom és a történettudományok iránti érdeklődésem kézenfekvővé tették, hogy doktori disszertációm tárgyának mind az egyházi, mind pedig a politikai élettel kapcsolatos kutatási témát válasszak.

Disszertációm egyik alapvető célkitűzése az, hogy a kutatási témával kapcsolatosan új adatokat tárjak fel, másrészt viszont célozom ezeknek az adatoknak az elemzése. Ezáltal végső soron a dualizmus korának református teológiatörténeti és politikatörténeti kutatásait kívánom elősegíteni és továbbvinni. Az alapvető célkitűzések a disszertáció egyes fejezeteiben – azok tematikájával összhangban – konkretizálhatók. Dolgozatomat szerkezetileg négy fejezetre tagolom: az elsőben Kovács Albert életrajzát mutatom be, a másodikban teológiai gondolkodásának a feltárására teszek kísérletet, a harmadik a Protestáns Egyletben végzett munkájáról szól, míg a negyedik politikai pályafutásának egy szeletét, főbb parlamenti hozzászólásait tárgyalja.

Az életrajzi fejezetben az új információk felkutatása és bemutatása különösen Kovács családi életének a vonatkozásában történik. Korabeli értékelések, életrajzi írások szinte teljes sötétségben hagyják Kovács magánéletét, ezért rendkívül fontosnak tartom, hogy ezen a téren is némi fénysugarat vessünk a homályban maradt részletekre.

A liberális teológia eszmerendszerével, valamint ennek az újortodoxiával vívott harcával kapcsolatosan a 21. században főként Kovács Ábrahám végzett kutatásokat, de érintőlegesen hasonló tematikát mutat fel Lukács Olgának több könyve is. A liberális teológusok egyéni eszmeiségével kapcsolatosan viszont már kevesebb mű született: ugyancsak Kovács Ábrahám foglalkozik Ballagi Mór valamint Kovács Ödön világ- és egyházszemléletével. A teológiai fejezetben ezért alapvető célkitűzésem az, hogy Kovács Albert egyéni teológiai szemléletét próbáljam feltárni, megkeresve a hasonlóságokat és adott esetben a különbségeket is a többi liberális teológus gondolkodásával. Ezzel párhuzamosan célom, hogy Kovács gondolati világát a liberális teológia, ezen belül pedig az irányzat magyarországi képviselőinek igen széles palettáján elhelyezzem, a teológiai liberalizmus színskáláján árnyalatait meghatározzam. Kovács Albert liberális teológiai gondolkodásának a kutatása azonban bizonyos határok között mozoghat csupán. Mivel ugyanis nem rendszeres teológus volt, nem alkotott egy jól meghatározott teológiai rendszert, öccsével ellentétben nem írt dogmatikát. Ehelyett cikkeiben, tanulmányaiban tárgyalt egyes kérdéseket, sokszor polémikus élel, ám ezt sem rendszerszerűen tette, hanem inkább pontszerűen, a liberális teológia számára fontos kérdésekben. Ezek között kiemelt helyen szerepel az embernek, mint vallásos lénynek a meghatározása, ezzel együtt az ember bűnösségének a tagadása (meliorizmus), a Szentírás ihlettségének a kérdése (inspiráció), a csodák tagadása, valamint a teológiának a természettudományok alapján való fejlődésének szükségessége. Valamivel kisebb hangsúlyt fektet Jézus Krisztus megváltói mivoltának kérdésére (krisztológia), mindamelllett többször is elmondja illetve leírja, hogy Jézusban a követendő embereszményt kell keresni, hiszen az eredendő bűn hiányában az embernek nincs szüksége olyan formájú megváltásra, amint azt a hagyományos hitvalló teológia állítja. Kovács teológiai rendszere tematikai korlátainak ismeretében az eddigi vázolt célkitűzések mellett további célként nevezhetem meg a fent vázolt dogmatikai tételek elemzését egyrészt a liberális teológiai eszmerendszerben, másrészt pedig a korabeli hitvalló – ún. újortodox – teológusok szemüvegén át nézve, illetve az általuk vallottakkal összehasonlítva. Nem utolsó sorban célom az is, hogy Kovács Albert teológiai gondolkodásának fogadtatását feltárjam. Ezt a célt a posztumusz megjelent Homiletika recepciótörténeti vizsgálatával kívánom elérni.

Kovács Albertnek a Protestáns Egyletben betöltött szerepével foglalkozó fejezet során részben ismét célkitűzéssé lép elő az új adatok gyűjtése az egyleti munkával kapcsolatosan. Ezen túlmenően viszont alapvető célom az, hogy többféle elemzés során az egylet tevékenységét behatároljam és működésének eredményét kimutassam (az alkalmazott módszerek részletezését l. lentebb). Ennek érdekében vizsgálat tárgyává teszem először is az eszmei háttérrel, ami az egyletet létrehozta, másrészt pedig az egyletnek a korabeli protestáns egyházi társadalomra gyakorolt hatását.

Akárcsak az előző fejezetek esetében, a politikai fejezet keretében is többrendbeli célt tűzhetünk ki a disszertáció adott keretei között, amelyek egymást kiegészítik, egy átfogó képet nyújtva Kovács Albert politikai pályafutásáról. Annak érdekében, hogy Kovács képviselői működése érthetővé és az ország politikai életében elhelyezhetővé legyen, célom a korszak társadalmi, politikai és egyházi kontextusát a kutatási téma súlypontjainak figyelembevételével a szakirodalom alapján bemutatni, vagyis meghatározni azt a szociális, közéleti és vallási környezetet, amelyek alapot és keretet adtak mind a korabeli választásoknak, mind pedig az Országházban folyó vitáknak és a megszülető törvényeknek. A választások kapcsán – figyelembe véve, hogy ilyen irányú kutatások még nem történtek – ismételten nagy hangsúlyt fordítok arra, hogy új információkat tárjak fel a Kovácsal kapcsolatba hozható választókerületekben a 19. század utolsó két évtizedében valamint a 20. század első éveiben történt voksolásokról. Jóllehet képviselői pályafutása során Kovács Albert sok törvényjavaslat tárgyalása során felszólalt és tett kisebb-nagyobb megjegyzéseket, az összes hozzászólását nem vizsgálhatjuk e kutatás kereteiben. Mivel munkásságának súlypontja az oktatással kapcsolatos törvényekre esik, az ilyen jellegű hozzászólásainak vizsgálata lesz a célom, kiegészítve az egyházpolitikai törvényekhez fűzött kommentárjaival. Erre törekedve előbb a közoktatással kapcsolatos, általános érvényű megjegyzéseit kívánom elemezni, ezután térek rá az 1883-as középiskolai törvény létrejöttében betöltött szerepére. Bár a szakirodalom nem foglalkozik a kérdéssel, a téma fontossága miatt nem hagyhattam ki a kutatásból Kovács felszólalását Wlassics Gyula miniszteri programbeszéde kapcsán (1895) a népoktatási törvény revíziójának és ezzel együtt az iskolák államosításának problematikáját érintve. Különösen fontosak és ezért a kutatásból elmaradhatatlanok a pedagógusok anyagi helyzetének javítására vonatkozó törvények megalkotásakor tett javaslatai (1884-1895), melyeket a terhek és hasznok igazságos és méltányos elosztására, ezzel együtt az egyensúlyra való törekvés jellemez. Ugyancsak lényeges a kisdédóvásról szóló törvényjavaslat (1891) tárgyalása során született hozzászólása, amely során a törvény változó szöveggörnyezetének

megfelelően más-más irányból közelíti meg és védi a kisgyermek érdekeit. A közoktatási jelletű tematikák közül utolsóként a görög nyelv tanításával kapcsolatos vitákat (1887-1890) tárgyaljuk, amelyek érdekessége, hogy Kovács – bár pedagógiai megfontolással szól hozzá a témához – csaknem egyedülálló véleményt képviselt a görög nyelv tanrendben való megtartásával. Az egyházpolitikai törvények közül a polgári házasság és a vallásszabadság kérdéskörét érintő törvényjavaslatok (a házassági jogról, 1894; az izraelita vallásról, 1895; a vallás szabad gyakorlásáról, 1895) kapcsán voltak mérvadó hozzászólásai, így ezek elemzésére is sort kerítünk a disszertációban.

2. Az alkalmazott módszerek vázolója

A disszertáció szerkezeti felosztása az alkalmazott módszerek terén is láthatóvá válik. Az egyes fejezetek tematikájának kutatása során különböző módszereket használtam. Az életrajzi fejezet során pozitívista narratíva keretében külön tárgyalom az apai ág felmenőit (az anyai ágról a kutatás jelen fázisában nem rendelkezünk adatokkal) és gyermekkorát (erről szintén nagyon keveset tudunk). Tanulmányait a szülőfalu után a marosvásárhelyi református kollégiumban folytatta, majd ezután az enyedi Bethlen Kollégium diákja lett, amely abban az időszakban az 1848-49-es szabadságharcban elszenvedett károk miatt Kolozsváron működött. Itt végezte teológiai tanulmányait. 1863-65 között a Stipendium Bernardinum jóvoltából két évet külföldön tanult: nagyrészt Utrechtben, egy félévet pedig Göttingenben. Ösztöndíjas éve végén meghívást nyert a pesti Teológiai Akadémiára, amit el is fogadott, így mint az egyházjog és a gyakorlati teológia tanára működött élete végéig. Tanári pályájának első évtizedében számos cikket, tanulmányt publikált az általa helyesnek tartott liberális teológiai gondolkodással kapcsolatosan, de az eszmeiséget és a személyét ért támadások miatt visszavonult a nyilvános vitából. Ugyanebben az időszakban alakul meg a Protestáns Egyet, melynek mind létrehozásában, mind munkájában oroszánrészt vállalt. Mivel azonban néhány év alatt az egyetemi munka iránt is lecsökkent az érdeklődés, a politika felé fordult. 1881-1892 között szülőföldjét, 1892-96 között pedig a kovásznai kerületet képviselte a magyar parlamentben. Magánélete éppoly kevés örömet hozott számára, mint tudományos munkássága. Első felesége és kisgyermekük korán elhalt, ezt követte egy házasságon kívüli kapcsolat, amelyből két gyermek született (ezek közül egy egyetemista korában meghal), majd jön a második házasság, ami rövid idő alatt, kölcsönösen enegsztelhetetlen gyűlölet

következtében felbontásra került. Ebből a házasságából is született egy gyermek, aki szintén korán elhunyt. Végül, már élete delén túl, a harmadik házasságban találta meg az áhított boldogságot, aminek azonban nem örülhetett sokáig: betegsége hamarosan pontot tett élete végére.

A tudományos teológiai gondolkodását tárgyaló fejezetben először megkíséreltem összegyűjteni azokat a forrásokat, amelyekből liberális teológiai eszmerendszere táplálkozhatott. Kizárólag a „honnan” és nem a „mit” kérdésre keresem a választ. Ezután Kovács Albert teológiai gondolkodásának főbb vonalait cikkei alapján próbálom meg felvázolni, dogmatikai szempontból elemezve azok tartalmát. Ezek között első helyen az emberről való kép áll (antropológia), ezt követi a Szentírás ihletettségéről alkotott véleményének tárgyalása (inspirációtan), majd a csodák kérdése és a vallásnak a tudományokhoz való viszonya következik (vallásfenomenológia). Végül a dogmákhoz való hozzáállásával, majd pedig krisztológiájával foglalkozom. A fejezet harmadik és utolsó alegységében Kovács Albert teológiai munkásságának recepcióját vizsgálom, melynek során főként a posztumusz megjelent Homiletika című könyvének fogadtatását mutatom be.

A Protestáns Egylet kapcsán először ismét pozitivista narratívában dolgozom fel az egylet történetét, ezután egy eszmetörténeti elemzés során a „vallás” és a „protestantizmus” fogalmát próbálom körvonalazni Kovácsnak az egylet alapítására felszólító röpirata kapcsán, mint amelyek nemcsak Kovács Albertnek, hanem az egylet más tagjainak az eszmerendszerét is meghatározza. Végül az egyletnek a protestáns egyháztársadalomra gyakorolt hatását vázoló fel.

Az utolsó fejezet, amelyben Kovács politikai pályájával foglalkozom (Kovács Albert a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt tagja volt, és pályafutása során végig ennek a pártnak a berkeiben tevékenykedett), három alegységből áll: a társadalmi és politikai kontextus bemutatása után a képviseléválasztások történetét tárgyalom, végül pedig a különböző törvényjavaslatokban való közreműködését és hozzászólásait vizsgálom nagyobb részt textuális, kisebb mértékben pedig kontextuális módszerrel. A téma gazdagságára való tekintettel nem foglalkozok Kovács minden hozzászólásával, csupán néhány kiemelt témával. Ezek között első helyen a közoktatás különböző területeit érintő beszédaktusai szerepelnek. Kovácsnak a közoktatásról alkotott átfogó gondolatait követi a középiskolai törvény (1883), a népoktatási törvény lehetséges revíziója (1895), a pedagógusok anyagi helyzetével foglalkozó törvények (1884-1895), az óvodák (1891), végül pedig a görög nyelv oktatásának kérdésével

foglalkozó vita (1887-1890). A közoktatással kapcsolatos kérdések mellett az egyházpolitikai küzdelemben is aktívan részt vett, ebből jómagam a polgári házassággal és a vallásszabadsággal kapcsolatos vitákhoz történt hozzászólásait emelem ki.

3. Az eredmények tézisszerű felsorolása

A kutatás során elért eredményeket a következő tézisszerű gondolatokban foglalhatjuk össze:

1. Kovács Albert családi kapcsolatai. Nemcsak a felmenő rokonsági ágot ismertetem a források alapján, hanem eddig még publikálatlan adatok felhasználásával a családalapításait (háromszor nősült, emellett egy házasságon kívüli kapcsolata is volt) és leszármazottainak a további életét is megkísérlem feltárni.
2. A liberális teológia felé fordulása. A kutatás során fény derült arra, hogy a gimnáziumtól kezdve tanulmányainak helyszínei, pontosabban az illető intézményekben oktató tanárok teológiai irányultsága előkészítette és meghatározta a liberális teológiai gondolkodás felé való fordulását. Tanárainak ezt a hatását nagy mértékben kiegészítette mentorának, Ballagi Mórnak a befolyása, aki még radikálisabb irányba próbálta terelni.
3. Teológiai liberalizmusának kiindulópontja az emberről alkotott képe (teológiai antropológiája). A materializmus elleni küzdelem fő érveként Kovács kimondja, hogy az ember vallásos lény, és szellemi fejlettsége függvényében fejezi ki vallásos képzetét. A társadalmi liberalizmus meliorizmus-tana a teológiában az eredendő bűn tagadásában jelenik meg. A schleiermacheri azonosság-filozófia eredményeképpen Kovács úgy véli, hogy a Bibliában fellelhető örök igazságok lényegében az emberi lélekből fakadnak. Ezzel párhuzamosan Isten csupán transzcendens végokká degradálódik, akinek szinte „tiltva van” az általa teremtett világ természeti törvényeibe belenyúlni, tehát csodák nincsenek. A természeti világ törvényeinek megismerése viszont csak a természettudományok által lehetséges, ezért a teológiát is a tudományok fejlődésével egyidejűleg felülvizsgálni és fejleszteni szükséges. Ha pedig a teológiai fejlődés a természettudományoktól függ, akkor a dogmák csak a lelkiismeret feletti uralom eszközei. Ezt elkerülendő, Kovács Albert a gyakorlati keresztyénségre kíván

nagyobb hangsúlyt fektetni. Ennek következtében Jézus személye nem lesz Krisztussá, megváltóvá, hanem megmarad a valláserkölcsei élet példaképének, mintájának.

4. A Protestáns Egylet az ország minden vidékén követőkre talált. A Kovács Albert nevéhez köthető egylet eszméje a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjai által gyakorlatilag mindenhol eljutott és pártfogókat is szerzett. Annak ellenére, hogy az alsóbb, műveletlenebb társadalmi rétegeket az egylet nem tudta a kellő mértékben megszólítani és érdekeltté tenni, a Protestáns Theologiai Könyvtár sorozatában megjelent könyvek a tudományos teológiai irodalom fellendülését eredményezték.
5. Kovács Albert képviselőválasztásai. Kovácsnak négy cikluson keresztül szavaztak bizalmat a választók szülőföldén (1881, 1884, 1887) és Kovásznán (1892). 1896-ban már nem sikerült mandátumot szereznie, a neve azonban a későbbi választások során is felmerült egyes kerületekben.
6. Képviselői pályafutása során parlamenti hozzászólásainak sarkpontjai a tanügyi és az egyházpolitikai kérdések voltak. A közoktatási bizottság tagjaként elsősorban a tanügyben felmerült problémák megoldási lehetőségeit kereste, ezek közül is kiemelkedő a pedagógusok anyagi helyzetének javításáért való küzdelme. Ezen kívül a középiskolai törvény és a kisdedovásról szóló törvény létrejöttében is aktív szerepet vállalt, de hozzászólott a görög nyelv oktatásáról szóló vitához is. Az egyházpolitikai kérdések közül a polgári házasság, a zsidó vallás recepciója és a vallásszabadság kapcsán nyilvánított véleményt.

A kutatás során elért és fent megfogalmazott tézisszerű eredmények alapján kívánok új alapot szolgáltatni és irányt mutatni a témához kapcsolódó jövőbeli vizsgálódásokhoz, ezáltal pedig hozzájárulni a hosszú 19. század egyháztörténeti, teológiatörténeti, valamint politikatörténeti téren történő jobb megismeréséhez és megértéséhez.

Nyilvántartási szám: DEENK/233/2021.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Bodnár Lajos
Doktori Iskola: Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10076941

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (2)

1. **Bodnár, L.:** Kovács Albert politikai pályafutása.
Egyhtört. Szle. 22 (1), 91-131, 2021. ISSN: 1585-7476.
2. **Bodnár, L.:** Egy mezősgéi székely, Kovács Albert liberális teológus és politikus életútja.
Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok. 12 (1-2), 86-101, 2020. ISSN: 2415-9735.

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (2)

3. **Bodnár, L.:** Kovács Albert (1838-1904) teológiai szabadelvűségének forrásai.
Reform. Szle. 114 (1), 89-107, 2021. ISSN: 0254-4458.
4. **Bodnár, L.:** Teológiai antropológia a liberális Kovács Albert szemléletében.
Teológiai Fórum. 13 (2), 104-126, 2019. ISSN: 1337-6519.

További közlemények

Magyar nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

5. **Bodnár, L.:** Egy Jókai-regény vallási szövegei: A kőszívű ember fiai szentírási idézeteinek és imádságainak elemzése.
Reform. Szle. 111 (4), 410-435, 2018. ISSN: 0254-4458.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudományometriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2021.04.29.

